

RƏHİLƏ BƏDƏLOVA*Bakı Dövlət Universitetinin**Politologiya və sosiologiya kafedrasının dosenti***E-mail: badalova.r@mail.ru****HÜQUQİ DÖVLƏTLƏ VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİNİN QARŞILIQLI MÜNASIBƏTİ***Açar sözlər:* hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti*Ключевая слова:* гражданского общества, правового государства*Key words:* legal state, civil society

Hüquqi dövlət özünün formalaşması və qərarlaşması prosesində nəinki fərdi azadlığın və hüququn qanunvericiliklə təmin olumasını işləyib hazırlayıb və möhkəmlənib, həm də vətəndaş cəmiyyətini normal mövcudluğu və fəaliyyəti, onun başlıca təsisatları, prinsipləri və dəyərləri üçün təminat yaratmışdır. Hüquqi dövlət vətəndaş cəmiyyəti ilə bir sıra, ümumi və birləşdirici hüquqi əsasa malikdir, ki, bu da mahiyyət etibarilə ümumbəşəri xarakter daşıyır. Hüquqi dövlətlə vətəndaş cəmiyyətinin münasibətlərinə nəzər salmazdan öncə vətəndaş cəmiyyəti, onun yaranması, formalaşması və konseptləri haqqında məlumat vermək daha məqsədəuyğundur.

Vətəndaş cəmiyyəti problemi fundamental elmi problemlər sırasında özünəməxsus yer tutur və əsrlər boyu bəşəriyyətin ən dahi insanların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu problem dövlətin yaranması və cəmiyyətdəki insan fəaliyyətinin dövlət və qeyri-dövlət sahəsində bölünməsi ilə meydana gəlmişdir. Məhz, o zamanda hakimiyyətlə cəmiyyətin münasibətləri ən ümdə məsələlərdən birinə çevirilib. Dəfələrlə çoxsaylı münaqişələrə, siyasi çevrilişlərə və inqilablara səbəb olub. Müasir dövrümüzdə də sözü gedən problem dünyanın bir sıra ölkələrində cərəyan edən qlobal ictimai dəyişikliklərin təməlini təşkil edir və dünya birliyinin inkişaf perspektivliyini müəyyənləşdirir. Ümumiyyətlə, vətəndaş cəmiyyəti antik ictimaiyyətləşmə terminidir. Qədim Roma (Siseron) və hətta qədim Yunan (Platon) müəllifləri onun “şəhər-dövlətlərin vətəndaş birliyi” mənasında işləmişlər. Maarifçilik dövrünün və yeni dövrün müəlliflərinin (Peyndən Hegelə qədər) əsərlərində bu termin başqa bir məna əxz etmişdir. Dövlət strukturların paralel şəkildə ayrı-ayrı maraqlar üzrə yaradılan vətəndaş birlikləri şəbəkəsi. Yeni düşüncə, yeni iqtisadi gerçəklik – şəxsi mülkiyyətin, bazarın və burjuazianın yüksəlişini əks etdirirdi. Ümumiyyətlə, “vətəndaş cəmiyyəti” anlayışı XVII əsrdə, Q.Qrosinin, T.Hobbsun, C.Lokkun əsərlərində təklif edilmişdir. Amma bu anlayışın sələfləri daha öncə də mövcud olublar. XVIII əsrdə isə J.J Russonun, Ş.L Monteskyönün, V. Fon Qumboltun yaradıcılığında inkişaf etdirilib. Onlar artıq vətəndaş cəmiyyətini mövcud dövlət idarəçiliyinin real formaları ilə eyniləşdirmirdilər. Nümunə üçün keçmiş alimlərin vətəndaş cəmiyyəti haqqında irəli sürdükləri bəzi fikirlərə nəzər yetirək. N. Makiavelli: “Siyasi orqanizmin mahiyyəti itaətlə (dövlətə) azadlığın (assosiasiyada, cəmiyyətdə) tənzimlənməsindən ibarətdir. Xalq suverenliyi dövlətlə müqayisədə daha üstündür, xalq mütləqiyyəti devirmək hüququna malikdir (3, səh. 208).

Yeni dövrdə vətəndaş cəmiyyəti problemi XIX əsrin Qərb fəlsəfəsi ədəbiyyatında Kant və Hegel tərəfindən irəli sürülmüşdür. Belə ki, onlar bu problemin ailə və dövlətlə əlaqələr kontekstində araşdırılmasını zəruri hesab etmişlər. Qərb politologiyasında XX əsrin ortalarında aktuallaşmış fəlsəfə, sosiologiya və politologiyada siyasi mədəniyyət problemi, mədəniyyət-

lərin müqayisəli tədqiqatı zərurəti R. Makridisin “İdarəçilik siyasi müqayisəli tədqiqi” (1955) və S. Verbin “Vətəndaş cəmiyyətinin araşdırılması analitik tədqiqat” (1980) kimi elmi işlərlə bağlıdır. Həmin elmi işlərdə müəliflər bütün cəmiyyətlərdə bəzi ümumi funksiyaların mövcudluğu faktına əsaslanırlar. Q. Almond iddia edir ki, hətta ən primitiv cəmiyyətlərə, ən mürəkkəb cəmiyyətlərdə olan ictimai və siyasi strukturların bütün formaları məxsusdur və bu səbəbdən də onları bir-birilə müqayisə etmək olar. Vətəndaş cəmiyyətində bir-birinə zidd olan xüsusi mənafelər təmərküzləşir. Vətəndaşların ümumi iradəsini ifadə edən hüquqi dövlət real həyati prosesdə bu mənafeləri bərabərləşdirir və uyğunlaşdırmalıdır. Əgər dövlət mülkiyyətçilərin iqtisadi mənafeyinin siyasi iradəsi olsaydı, bu halda o oliqarxiya respublikası formasını əks etdirirdi. Lakin dövlət quruluşunun əsasını təşkil edən demokratik prinsipləri əhəmiyyətli dərəcədə dövlətin müstəqilliyini, onun təsisatlarının fəaliyyətini bu və ya digər iqtisadi və sosial-sınıf mənafelərdən asılı olmamasını təmin edir. Bu qeyri-əhəmiyyətli vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu və onunla hüquqi dövlət arasında uyğunluğun təzahürü ilə şərtlənir. F.Hegel: “Vətəndaş cəmiyyəti və dövlət müstəqil, lakin əlaqəli institutlardır. Vətəndaş cəmiyyəti ailə ilə birlikdə dövlətin bazisini təşkil edir. Dövlətdə vətəndaşların ümumi iradəsi cəmlənib. Vətəndaş cəmiyyəti isə ayrı-ayrı fərdlərin xüsusi maraqları sahəsidir”.

Vətəndaş cəmiyyəti insana vətəndaş hüquqlarını reallaşdırmaq imkanı yaradan cəmiyyət üzvlərinin müxtəlif maraqlarını, ehtiyaclarını və dəyərlərini ifadə edən qeyri-dövlət, ictimai əlaqələr və institutlar sistemidir. Vətəndaş cəmiyyəti dövlətdən təcrid edilmiş və istənilən formada onunla müxalif olan hansısa sosial məkan deyil. Əksinə, vətəndaş cəmiyyəti və dövlət bir-birilə sıx əlaqədədir. Çünki dövlət ictimai həyatda idarəetmə və vasitəçi funksiyaları həyata keçirərkən, vətəndaş dəyərləri və institutları ilə əlaqədə olmağa məhkumdur (4, səh. 94).

Hüquqi dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti münasibətlərinə nəzər salan antik mütəfəkkirlərdən biri də Platon olmuşdur. Vətəndaş cəmiyyətini ayrıca müstəqil substansiya kimi “qeyd” edirdi. Onun insanlara anadangəlmə xas təbii sosial ehtiyaclar haqda başlıca nəcib keyfiyyətlər - müdriklik, kişilik, işıqlı emosional vəziyyət barədə, ideal insan cəmiyyəti ilə bağlı mühakimələri dövlət hakimiyyətini ardıcıl olmasa da, kəskin tənqid etməsi belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, cəmiyyətin mütəşəkkil dövlət şəbəkəsindən başqa özgə həyati fəaliyyəti formaları da mövcuddur.

“Vətəndaş cəmiyyəti” anlayışı öz kökü etibarilə həm də Aristotelin polis ideyasına (Koinoca politike), Siseronun “societas civilis və təbii hüquq ideyalarına gedib çıxır. Politike üzvü olmaq vətəndaş-dövlətin üzvü, yəni bununla da onun qanunlarına uyğun şəkildə və başqa vətəndaşlara ziyan vurmada yaşamağa və fəaliyyət göstərməyə borclu olmaq demək idi. Aristotel isə insan ictimai-siyasi varlıq, dövlət isə siyasi vətəndaşlar cəmiyyətinin təbii məhsuludur. Bununla belə o, vətəndaşların həyatını cəmiyyətin istehsal qüvvələri və münasibətlərinin müəyyən inkişaf səviyyəsinə qədər dövlət müdaxiləsi tələb olunmayan digər həyati sferalarında da iqtisadi, nığah-aile, mənəvi, əxlaqi, elmi, dini sahələrində təhlil etmişdir. Buna görə də Aristotelin əsərlərində dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin müəyyən mənada bir-birindən ayrıldığını qeyd etmək doğru olardı. Tomas Hobbs isə vətəndaş cəmiyyəti anlayışını artıq birbaşa öz mənasında istifadə edirdi. Hərçənd o da bu məsələdə ardıcıl deyildi. Bəzi hallarda vətəndaş cəmiyyətinin dövlətlə eyniləşdirir, bəzi hallarda isə onları bir-birindən ayırırdı. O, bir tərəfdən deyirdi ki, “dövlətin vətəndaş qanunları və hüquqa bağlılığı yoxdur. O, sanki vətəndaş cəmiyyətindən ayrı bir şeydir...”. Hobbs “Vətəndaş haqqında” əsərində yazırdı: “Dövlətdən kənarında ehtiraslar, müharibə, qorxu, səfalət, əclafliq, yalqızlıq, barbarlıq, vəhşilik, cəhalət hökmranlıq edir”. Digər tərəfdən o, belə hesab edirdi ki, dövlət “vətəndaş cəmiyyəti” anlayışı

Tarix və onun problemləri, № 3 2013

vasitəsi ilə “İncil”dəki əjdaha Leviafan kimi hər şeyi özünə tabe edir. Hobbsun bir sıra dövlət idarələrinin möhkəm olmaması və bəzi təlimlərin yanlışlığı barədə qeydləri də onun “dövlət” və “vətəndaş cəmiyyəti” anlayışlarını bir-birindən ayırdığına dəlalət edir. Sonralar vətəndaş cəmiyyətinə, onun azadlıq, hüquq, borc, əxlaq, mülkiyyət problemlərinə dair konsepsiyaları ən görkəmli mütəfəkkirlərdən C.Lokk, J.J. Russo, İ.Kant və başqaları işləyib hazırlamışdır (1, səh.100)

Con Lokk (1632-1704) “vətəndaş cəmiyyəti” anlayışından aktiv istifadə edərək müəyyən mənada dövlətə münasibətdə vətəndaş cəmiyyəti primatını elan edir. O, mülkiyyəti cəmiyyətin, o cümlədən vətəndaş cəmiyyətinin əsası sayır. Lokk siyasi hakimiyyəti mülkiyyəti nizamlamaq və qorumaq üçün insanların qanun yaratmaq hüquqi kimi şərh edir. Vətəndaşların bir dövlətdə birləşməsinin məqsədi mülkiyyəti qoruyub saxlamaqdır. Buna görə də dövlət heç də cəmiyyətin əbədi atributu deyil və vətəndaş cəmiyyətinin müəyyən mərhələsində, cəmiyyət üzvlərinin buna ehtiyacı yarananda meydana çıxır. Onun belə bir fikri bu gün də aktualdır ki, vətəndaş cəmiyyəti daxilində heç bir insan həmin cəmiyyətin qanunlarından istisna edilə bilməz. Bunu Lokk 300 il bundan əvvəl “Dövlət idarəçiliyi haqqında iki traktat” adlı əsərində bildirmişdir.

Vətəndaş cəmiyyəti haqqında təsəvvürü Emmanuel Kant daha da dərinləşdirmişdir. Onun vətəndaş cəmiyyətinin mahiyyəti ilə bağlı şərh daha dialektikdir. İnsan naturasının qıllıqsız, təşəxxüs, birləşmə istəyi və eyni zamanda, razılığa gəlmə cəhdi kimi ziddiyyətli keyfiyyətlərini nəzərdən keçirərkən Kant bu nəticəyə gəlir ki, hər bir insanın azadlığının digərlərinin azadlığı ilə uyğunlaşdırılmasının başlıca yolu vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılmasıdır. Kanta görə vətəndaş cəmiyyəti aşağıdakı aprior prinsiplərə əsaslanır:

- cəmiyyət üzvünün bir insan kimi azadlığı;
- bir təbəə kimi onun digərləri ilə bərabərliyi;
- cəmiyyət üzvünün bir vətəndaş kimi müstəqilliyi (3, səh. 26).

Vətəndaş cəmiyyəti özündə müxtəlif sosial və siyasi subyektlərin maraqlarını cəmləşdirir. Bu isə tez-tez münaqişələrə və onlar arasındakı qarşıdurmalara gətirib çıxarır. Belə vəziyyətləri aradan qaldırmaq, müəyyən mənada sosial harmoniyanı yaratmaq vəzifəsi isə yalnız vətəndaşların borcu deyil. Burada əsas yük ali arbitr rolunda çıxış edən dövlətin çiyinlərindədir. Hüquqi dövlət olmadan vətəndaş cəmiyyəti normal fəaliyyət göstərə bilməz. Digər tərəfdən isə tərəqqi edən vətəndaş cəmiyyəti olmadan dövlət heç vaxt demokratik ola bilməz, belə dövlət quruluşu avtoritar rejimlərin birinə çevrilməyə məhkumdur. Güclü vətəndaş cəmiyyəti demokratiyanın təminatıdır. Bu mənada bir faktorun üzərində durmaq daha məqsədəuyğundur. Çünki yuxarıdakı fikir əks təsirə də malikdir. Həqiqətən də vətəndaş cəmiyyətinin fəal inkişafı dövləti intizamlı olmağa sövq edər, müxtəlif əhali qruplarının maraqlarını genişləndirər, onların siyasi həyatda fəal iştirakını təmin edə bilər. Amma vətəndaş cəmiyyətinin kəskin surətdə güclənməsi, eyni zamanda, dövlətin siyasi strukturlarının təhlükəli surətdə zəifləməsi simptomu ola bilər və belə hallar da az deyil. Priston Universitetinin professoru Şeri Berman 1997-ci ildə “Hitlərlə keqli oynayarkən” adlı məqalə ilə çıxış etmiş və həmin yazısında Veymar Respublikasında vətəndaş cəmiyyətinin oynadığı rolun aydın təhlilini vermişdir. 20-30-cu illərin Almaniyası dərnək həyatının xeyli zəngin olması ilə seçilirdi. Demək olar ki, hər bir alman bu və ya digər peşə assosiasiyası və yaxud mədəni birliyin üzvü idi. Bu isə ideyaca demokratik institutların möhkəmlənməsinə gətirib çıxarmalıdır. Lakin Berman bunun əksini sübut edir: “Həddən artıq böyümüş vətəndaş cəmiyyəti Almaniyada demokratiyanın və liberal dəyərlərin qələbəsini nəinki təmin etmədi, hətta onun əsaslarını qırır dağıtdı”. Veymar Respublikasının zəif düşmüş siyasi strukturları bir-biri ilə rəqabət aparır

vətəndaş birliklərinin şişirdilmiş və ziddiyyətli tələblərini ödəmək iqtidarında deyildirlər və bu da son nəticədə millətçi, populist hərəkatların geniş vüsət almasına, “güclü ələ” təlabat hissəsinə və nasist partiyasının meydana gəlməsinə gətirib çıxardı. Alimin fikrincə, vətəndaş cəmiyyətinin sıxlığı və strukturlaşmış olması yalnız nasistlərin xeyrinə işlədi və dinamik siyasi maşın imperiyasının yaradılması prosesini onlar üçün asanlaşdırdı. Hətta demokratiyanın bərqərar olması siyasi institutların güclü olduğu ölkələrdə belə “vətəndaş cəmiyyət nə qədər çox olarsa bir o qədər çox olar” kimi sadə bir ifadənin gerçəkliyinə şübhələnmək üçün müəyyən əsas var. Əlbəttə, bütün bunlarla yanaşı demokratiya da güclü vətəndaş cəmiyyətinin təminatıdır. Buradada düzgün mütənəsnəlik yoxdur. Məsələn, Yaponiya artıq yarım əsrdir ki, sabit demokratiyaya malik ölkədir, amma ABŞ-da və Avropada vətəndaş cəmiyyətinin təcəssümü sayılan ətraf mühitin və istehlakçıların mühafizəsi, insan hüquqlarının və hüquq bərabərliyinin qorunması kimi fəallıq təzahürləri son dərəcə zəifdir. Fransa və İspaniya tam demokratik ölkə nümunələridir, amma bu ölkələrdə dövlətin son dərəcə güclü, birliklər həyatının isə nisbətən zəif olduğu açıq aşkardır. Plüralizmi və siyasi seçim hüququnu burada siyasi partiyalar və demokratik seçki mexanizmi təmin edir. Bəzi amerikalı siyasət analitikləri buna görə də Fransanı, İspaniyayı və Yaponiyayı tənqid edirlər. Ancaq həmin ölkələr buna cavab olaraq, bildirirlər ki, onlar özlərinin vətəndaşla dövlət arasındakı münasibətlər sahəsində formalaşmış ənənələrinə uyğun olaraq yaşayırlar. Amerika tipli vətəndaş cəmiyyətinə söykənməyən demokratiyanın həqiqi demokratiya olmaması arqumenti nəinki saxta, hətta təhlükəlidir. O, belə bir əminliyə gətirib çıxarır ki, demokratiya yalnız amerikalı tipli ola bilər, ya da heç bir demokratiya yoxdur. Vətəndaş cəmiyyəti kifayət qədər mürəkkəb daxili struktura malikdir. Bu sahə üçün əsasən dövlətdə mövcud olan vertikal, ierarxik əlaqələr deyil, horizontal, qeyri-hakim əlaqələr xarakterikdir.

Vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu və formalaşması bərabər hüquqlara və müəyyən keyfiyyətlərə malik vətəndaşsız mümkün deyildir. İnsan yalnız yüksək mənəvi ideallara və qabaqcıl dünyagörüşünə malik olduqda vətəndaş adlana bilər. Belə şəxslər ictimai birliklər və institutlarla tamamilə fərqli münasibətlərdə olur. Kifayət qədər inkişaf etmiş vətəndaş cəmiyyətlərində insan kollektivlərə cəlb edilməklə qətiyyətlə öz fərdi keyfiyyətlərini itirmir, əksinə, daha yüksək mənəviyyətə sahib olur. Beləliklə, vətəndaş cəmiyyətinin bir sıra prinsiplərini qeyd etmək olar:

- siyasi sahədə bütün insanların hüquq və azadlıqlarının bərabərliyi;
- vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiə edilməsinin bütün dünyada qüvvədə olan qanunlarla təminatı;
- şəxsi mülkiyyətə malik olma və yaxud əməyi müqbilində ədalətli qarşılıq alma hüququ üzərində qurulan iqtisadi müstəqillik;
- partiyaların və vətəndaş hərəkatlarının (qeyri-hökumət təşkilatları) yaradılmasında vətəndaşların azadlığı
- elmin, mədəniyyətin, təhsilin və vətəndaşların tərbiyələndirilməsi üzrə lazımi maddi və digər şərtlərin yerinə yetirilməsi;
- yalnız qanunla tənzimlənən, dövlət senzurasından kənar KİV-in yaradılması və fəaliyyəti;
- dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasındakı münasibətləri tənzimləyən mexanizmin mövcudluğu (konsensus mexanizmi) (4, səh. 11)

Cəmiyyətin demokratiyaya doğru irəliləməsi ilə onun hər bir üzvünün qəbul etdiyi qərarlara görə məsuliyyəti dəfələrlə artır. Vətəndaş mədəniyyəti olmadan vətəndaş cəmiyyəti haqqında söz açmaq, ümumiyyətlə, yersizdir. Bu anlayış fərdin ictimai məsələləri qavramaq

Tarix və onun problemləri, № 3 2013

imkanını müəyyənləşdirir, onun bu məsələlərin həyata keçirilməsində nə dərəcədə fəal olduğunu nümayiş etdirir.

Problemlə əlaqədar toxunduğumuz fikirləri və mövqeləri cəmləyərək, vətəndaş cəmiyyətilə hüquqi dövlət arasındakı münasibətlərə dair bir neçə mövqe formalaşıdır bilirik:

1. “Vətəndaş cəmiyyəti” və “Hüquqi dövlət” anlayışları qlobal cəmiyyətin fərqli, lakin daxilən əlaqəli elementlərini ifadə edir.

2. Vətəndaş cəmiyyəti ilə hüquqi dövlətin funksiyalarının bir-birindən ayrılması təbii və qanunauyğun bir prosesdir. Bu, bir tərəfdən sosial-iqtisadi və mənəvi, digər tərəfdən isə həyatın siyasi aspektlərini xarakterizə edir.

3. Vətəndaş cəmiyyəti – siyasi sistemin əsasını təşkil edir, hüquqi dövləti müəyyənləşdirir və şərtləndirir.

4. Vətəndaş cəmiyyəti həyat qanunları anarxiya olan muxtar fərdlərin birləşməsi deyil. Bu vətəndaşların birgə maddi və mənəvi həyatını təmin edən insanlar birliyi. Hüquqi dövlət vətəndaş cəmiyyətinin rəsmi təzahürüdür.

5. Üzvlərinin özfəaliyyəti, birliklərin müxtəlifliyi baxımından vətəndaş cəmiyyəti nə qədər çox inkişaf etmiş olarsa, bir o qədər hüquqi dövlətin demokratik yolla irəliləməyi təmin edilmiş olar. Bu fikri əksinə də ifadə etmək mümkündür. Yəni siyasi quruluş nə qədər demokratiyaya meyilli olarsa, bir o qədər də vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı təmin edilmiş olur.

Y.İ Averyanovun rəhbərliyi altında nəşr edilən politologiyaya dair ensklopedik lüğətdə vətəndaş cəmiyyəti belə səciyyələndirilir: “Vətəndaş cəmiyyəti dövlətdən asılı olmayan, lakin onunla əlaqə kəsb edən, həmin cəmiyyətin üzvləri arasında inkişaf etmiş iqtisadi, mədəni, hüquqi və siyasi münasibətlərdir. Dövlətlə birlikdə inkişaf etmiş hüquqi münasibətlər yaradan, yüksək sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və əxlaqi statusa malik olan vətəndaş cəmiyyətidir. (5, səh.75)

Vətəndaş cəmiyyəti mahiyyət etibarilə cəmiyyətin, hakimiyyətin, siyasətin və insanın daimi təkmilləşməsi prosesidir. V.P Puqaçev və A.İ. Solovyov isə yazır: “vətəndaş cəmiyyəti azad və bərabər hüquqlu fərdlərin bazar və demokratik hüquqi dövlətşilik şəraitində dövlət vasitəsilə tənzimlənməyən qarşılıqlı münasibətlərin çoxcəhətliliyidir. (6, səh.196). Vətəndaş cəmiyyəti aşağıdan öz-özünə təşəkkül tapan ictimai orqanizm olmaqla xüsusi mənafeələrin və fərdiyyətçilərin azad oyun sferasıdır. K.S Hacıyeva görə mülkiyyətin milliləşdirilməsi hökmən vətəndaş cəmiyyətinin milliləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də aydındır ki, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət bir-birini şərtləndirir və biri digəri üçün həyat qabiliyyəti şəraiti yaradır, lakin bir-birini əvəz etmir. (7, səh.38). Vətəndaş cəmiyyətini labüdüü tarixi zərurətdir. O sivilizasiya fenomenidir. Yeri gəlmişkən onuda qeyd edək ki, Hobbsdan başlamış Hegel və Marks qədər çoxəsrlük polemika (elmi mübahisə) vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlətin münasibəti probleminə istiqamətlənmişdir. Həmin problem vətəndaş cəmiyyətinin təzahürü ilə meydana çıxmışdır. Onlardan hansının üstünlüyü, birinciliyi barədə çoxlu və birmənəllı olmayan mülahizələr mövcuddur. Bunu demək kifayətdir ki, vətəndaş cəmiyyəti elə böyük qüvvədir ki, dövlət onunla hesablaşmaya bilməz. Məlum olduğu kimi vətəndaş cəmiyyəti ümumi anlayışdır. Lakin elə tədqiqatçılara təsadüf olunur ki, həmin anlayışın ümumiliyini nisbətən məhdudlaşdırır. Məsələn Fransız politoloqu J.Kerman belə hesab edir ki, “vətəndaş cəmiyyəti şəxsiyyətlərarası münasibətlərin və sosial qüvvələri çoxluğunu səciyyələndirməklə həmin cəmiyyəti təşkil edən qadınları və kişiləri dövlətin müdaxiləsi olmadan birləşdirir. (8, səh.138). Ümumiyyətlə vətəndaş cəmiyyəti probleminə dair müxtəlif təsəvvürləri müləşdirməklə onunla hüquqi dövlətin nisbətində dair bir neçə konseptual müddəalar söyləmək olar.

Birincisi, “vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət anlayışları müxtəlif cür səciyyələnir, lakin daxilən global cəmiyyətin bir-birilə daxili əlaqəsi olan, bir-birini tamalayan tərəfləridir, vahid ictimai orqanizmin ünsürləridir. Vətəndaş həyatı bu və ya digər dərəcədə siyasi aləm fenomeninə nüfuz edir, siyasi aləm isə vətəndaş həyatından təcrid olunmuş halda mövcud deyil.

İkincisi, vahid ictimai orqanizmin tərkib hissəsi olmaqla vətəndaş cəmiyyəti və dövlət arasında hədd qoyulması təbii qanunauyğun proses olub, bir tərəfdən sosial-iqtisadi və mənəvi sferanın, digər tərəfdən isə siyasi həyatın tərəqqisi ilə səciyyələnir.

Üçüncüsü, vətəndaş cəmiyyəti siyasi sistemin ilk əsasıdır, hüquqi dövlət onunla şərtlənir və müəyyən olunur. Öz növbəsində dövlət təsisat olmaq etibarilə vətəndaş cəmiyyətinin varlığı və fəaliyyəti üçün şərait yaradır.

Dördüncü, vətəndaş cəmiyyəti muxtar fərdlərin nə isə məcmuu deyildir. Bu adamların birlik forması, assosiyaların və digər təşkilatların toplusu olub vətəndaşların birgə maddi və mənəvi həyatını təmin edir, onların tələbat və mənafeələrinin öyrənilməsinə istiqamətlənir.

Hüquqi dövlət vətəndaş cəmiyyətinin rəsmi ifadəsidir, onun siyasi varlığının inikasidir. Vətəndaş cəmiyyəti fərdi, qrup halında və regional mənafeələrin təzahür sferasıdır. Vətəndaş cəmiyyətini tələbləri dövlətin iradəsi sayəsində reallaşır. Nəhayət, vətəndaş cəmiyyəti nə qədər çox inkişaf etmiş olarsa (öz üzvlərinin fəaliyyəti, təşəbbüskarlığı mənasında) dövlətin demokratiyliyi üçün bir o qədər meydan açılır. Vətəndaş cəmiyyəti bəşər sivilizasiyasının müasir səviyyəsində fərdlər, qruplar və birliklər arasında dövlət vasitəsilə şərtlənməyən inkişaf etmiş iqtisadi, mədəni, hüquqi, siyasi münasibətlərdir. (5, səh.136)

Dövlət və hökumət problemləri vətəndaş cəmiyyəti ideyalarının inkişafında mühüm rol oynayır. Bu kontekstdə dövlət və hakimiyyət problemlərinin arasındakı fərq izah etmək zərurəti meydana çıxır. Müasir ədəbiyyatlarda bu fərq bir o qədər də başa düşülən deyil. Bir çox elmi işlərdə onlar eyni anlayış kimi başa düşülür. Hakimiyyət iqtisadi, intellektual, siyasi, dövlət yəni, müxtəlif cür olur. İbtidai cəmiyyətlərdə bu anlayışlarda bir-birinə uyğundur, lakin cəmiyyətin həyatında demokratiya və bazar münasibətlərinin bərqərar olması ilə bu anlayışların fərqlənməsi baş verir. Başqa cür desək, dövlət hüquqla məhdudlaşmış cəmiyyətlərdə yaranır. Hakimiyyət guya özünə tabe edir yaxud hüquqa tabe olur və cəmiyyətə xidmət edən müxanizm kimi istifadə olunur. Təbii ki, hakimiyyətinin yalnız hüquqla sərhədlərinin müəyyən edildiyi təqdirdə vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün zəmin yaranır. K.S. Hacıyev bildirir: “Bütövlükdə müxtəlif vətəndaş cəmiyyəti variantlarının formalaşması ayrılmaz surətdə fərdi azadlıq ideyaları və ayrı-ayrı şəxslərin özünüqiymətləndirməsinin formalaşması ilə bağlıdır” (1, səh.47) Hacıyevin haqlı olduğunu düşünürük. Çünki, azad şəxsiyyət özünü müxtəlif sahələrdə göstərməyə, başqaları ilə könüllü şəkildə əlaqə yaratmağa cəhd edir. Vətəndaş cəmiyyətini də elə şəxsiyyətin ictimai fəallığı və əlaqələri yaradır, yəni bazar cəmiyyəti, hüquq çərçivəsində isə siyasi fəallıq hüquqi dövlətin ortaya çıxmasını şərtləndirir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, kifayət qədər uzun müddət ərzində fərd özünü iqtisadi, sosial-mədəni, dini, siyasi və digər sahələrdən kənar təsəvvür belə etmirdi. Həmin sahələr isə öz növbəsində dövlətlə möhkəm vəhdət təşkil edirdi. İlk öncə dövlətin zəncirlərindən mülkiyyət və iqtisadiyyat azad olundu. Yeri gəlmişkən, Hegel fərdi azadlığın iqtisadiyyatla əlaqəsini qeyd etməyi lazım bilmişdir. Filosof “azadlıq nöqtəyi-nəzərindən mülkiyyət sonuncunun ilk mövcud varlığı kimi özünə görə vacib məqsəddir”. Əlbəttə, ilk ingilis liberalizmi nəzəriyyə-sində vətəndaş cəmiyyəti, hər şeydən əvvəl iqtisadi cəmiyyət kimi qəbul olunmurdu. Vətəndaş cəmiyyətinə dair fransız nəzəriyyə-sində isə vətəndaş cəmiyyəti siyasi və demokratik cəmiyyət

kimi başa düşülürdü. Amma onu da dərk etmək lazımdır ki, demokratiya şəraitində siyasi cəmiyyət hüquqi dövlət anlayışına bərabər deyil.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Hacıyev K.S. "Vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyası: formalaşmanın ideya mənbələri və əsas mərhələlər / "fəlsəfə məsələləri" №7, 1991
2. Kresteva A. A. Vətəndaş cəmiyyəti olmayan cəmiyyətdə hakimiyyət və elita// «SOSİS» №4, 1996.
3. Şərqi Avropa üçün Amerika lahiyəsi// "POLİS" №5 1991 s 89
4. Müslimzadə C. Vətəndaş cəmiyyəti nəzəriyyəsi: etik elmlər tarixindən. Bakı, «Şirvanşah», 2000. Rusiyada tarixi seçim riski («dəyirmi massa»nın materialları) // «Fəlsəfə məsələləri» № 5, 1994. s.11.
5. Seliqman A. "Vətəndaş cəmiyyəti ideyası" Bakı-2005.
6. Stepen A.A., Skeç S.S. Konstitusiyə quruluşunun müxtəlif növləri və demokratiyanın möhkəmləndirilməsi // «90-cı illərin demokratiyası».
7. Nuriyev Ə. "Hüquq azadlığımızın ölçüsü" Bakı-2005.
8. Əfəndiyev M. Siyasi elm. Bakı, 2009.

Р.И.БАДАЛОВА

ВЗАИМООТНОШЕНИЕ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

В настоящее время цивилизные, демократические государства ставят перед собой цель построение правового государства.

Формирование гражданского общества, а также правового государства требует претворение в жизнь политических, экономических и юридических реформ, совершенствование юридических основ общества и государства, требует качественного обновления всей юридической системы республики.

R.I.BADALOVA

MUTUAL RELATIONSHIP BETWEEN LEGAL STATE AND CIVIL SOCIETY

In the modern era civil, democratic political systems, as well as any representative of society have a goal, which is legal state building. Not only that, but apart from this most took this job as their duties.

The process of formation and operation of civil society and legal state mainly requires political, economical and legal reforms, improvement of juridical bases of society and government and renewal of republics juridical systems quality.

Rəyçilər: f.e.f.d.X.B.Əfəndiyeva, f.e.d.Z.Hacıyev

Bakı Dövlət Universiteti, "Politologiya və sosiologiya" kafedrasının 02.06.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr. №07).